

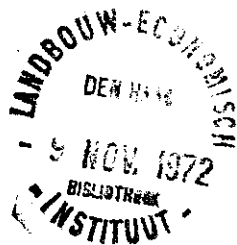
Ir. J.M. Biemans
Ir. K.M. Dekker

No. 2.42

**VERMOGENSVORMING
DOOR JONGE LANDBOUWERS
VOOR EN TIJDENS
DE BEDRIJFSOVERNEMING**

**(Een onderzoek in de provincies Friesland,
Gelderland en Noord-Brabant)**

*L. 26
21/11/72 B*

September 1972

**Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek**

372-72

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
HOOFDSTUK I INLEIDING	7
§ 1. Doel van het onderzoek	7
§ 2. Opzet van het onderzoek	7
§ 3. Indeling van het rapport	8
HOOFDSTUK II ENKELE ALGEMENE GEGEVENS OVER DE JONGE BOEREN	9
§ 1. Het gevolgde onderwijs	9
§ 2. De beroepsgeschiedenis	10
§ 3. De burgerlijke staat	12
§ 4. De leeftijd bij de bedrijfsoverneming	13
§ 5. De relatie tot het vorige bedrijfshoofd	14
§ 6. Eigenaars en pachters	14
HOOFDSTUK III VERMOGENSVORMING VÓÓR DE BEDRIJFS- OVERNEMING	16
§ 1. Beloning van de meewerkende zoon	16
§ 2. Mening over de beloning van de meewer- kende zoon	19
§ 3. Ander inkomen vóór de bedrijfsoverneming	24
§ 4. Het eigen vermogen vóór de bedrijfsover- neming	25
HOOFDSTUK IV DE INBRENG VAN DE ECHTGENOTE	29
HOOFDSTUK V VERMOGENSVORMING TIJDENS DE BEDRIJFS- OVERNEMING	30
§ 1. De bevoordeling	30
§ 2. De schenkingen	31
§ 3. Bevoordeling + schenking en het eigen ver- mogen vlak vóór de bedrijfsoverneming	32
§ 4. Bevoordeling + schenking en de aan te trek- ken middelen	33
HOOFDSTUK VI HET EIGEN VERMOGEN VLAK NA DE BE- DRIJFSOVERNEMING	36
SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	38

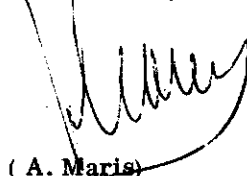
Woord vooraf

Op verzoek van de Stichting voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in de Provincie Friesland, de Provinciale Landbouwkundige Dienst in Gelderland en de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Noord-Brabant, heeft het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek ingesteld naar enkele aspecten van de financiering van de bedrijfsovername. De resultaten van het onderzoek zijn in twee deelrapporten neergelegd. In het inmiddels verschenen eerste deelrapport is aandacht geschonken aan de financiële positie van beginnende landbouwers vlak vóór en vlak na de bedrijfsovername. In het tweede deelrapport, dat thans voor u ligt, wordt ingegaan op enkele aspecten van de vermogensvorming door jonge agrariërs vóór en tijdens de bedrijfsovername.

Het onderzoek werd verricht door drs. S. Aukema van de afdeling Bedrijfseconomisch Onderzoek Landbouw, ir. J.M. Biemans, ir. K.M. Dekker en ir. J.G.M. Helder van de afdeling Streekonderzoek. De verslaggeving werd verzorgd door ir. J.M. Biemans en ir. K.M. Dekker.

Den Haag, september 1972

De Directeur,

(A. Maris)

HOOFDSTUK I

Inleiding

§ 1. Doel van het onderzoek

Voor verschillende beginnende boeren en tuinders vormt de financiering van de bedrijfsoverneming een ernstig knelpunt. De financieringsproblematiek, die is ontstaan omstreeks 1963, is o.a. veroorzaakt door de toegenomen vermogensbehoefte (hogere grondprijzen, mechanisatie, vergroting van de produktieomvang) en door de gestegen rentevoet. De financieringslasten kunnen hierdoor in verhouding tot het bedrijfsinkomen zo hoog worden, dat er te weinig overblijft voor de uitgaven voor het levensonderhoud.

Om nader geïnformeerd te worden over de financiering van de bedrijfsoverneming bij jonge, beginnende agrariërs verzochten de Stichting voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in de Provincie Friesland, de Provinciale Landbouwkundige Dienst in Gelderland en de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Noord-Brabant het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek in te stellen. In dit onderzoek diende behalve aan de financiering van de bedrijfsoverneming ook aandacht geschonken te worden aan enkele andere, hiermede samenhangende onderwerpen.

Gezien de omvang van het onderzoek werd besloten om de onderzoekresultaten in gedeelten te rapporteren. In het eerste deelrapport, dat inmiddels is verschenen, werd ingegaan op de financiële positie van de beginnende landbouwers vlak vóór en vlak na de bedrijfsoverneming 1). In het tweede deelrapport zal aandacht geschonken worden aan enkele aspecten van de vermogensvorming door jonge agrariërs vóór en tijdens de bedrijfsoverneming (o.a. beloning voor de arbeid op het ouderlijk bedrijf, schenkingen en bevoordelingen).

§ 2. Opzet van het onderzoek

Het onderzoek heeft betrekking op die landbouwers 2), die tussen mei 1967 en mei 1968 voor het eerst zelfstandig bedrijfshoofd zijn geworden, door overneming van een bestaand bedrijf (al dan niet na een gemeenschappelijke exploitatie met iemand van een oudere generatie als tussenfase in de bedrijfsoverdracht). Buiten beschouwing werden gelaten landbouwers op een nieuw ontstaan bedrijf en landbouwers, die op veertigjarige leeftijd of ouder een bedrijf overnamen.

1) S. Aukema, J.M. Biemans, K.M. Dekker en J.G.M. Helder: "De financiële positie van beginnende landbouwers in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant", 1971.

2) Tuinders werden buiten beschouwing gelaten.

In Friesland zijn nagenoeg alle in aanmerking komende bedrijfshoofden bezocht. In Gelderland zijn de boeren, wier bedrijf een omvang van minder dan 30 sbe 1) had, buiten het onderzoek gelaten evenals de bedrijfshoofden met weliswaar grond in eigendom, doch minder dan 50% van de bedrijfsoppervlakte; volledige pachtbedrijven zijn hier echter wel onderzocht. In Noord-Brabant zijn in het noordwestelijk kleigebied en in het zandgebied ten westen van de lijn Tilburg-'s-Hertogenbosch nagenoeg alle in aanmerking komende bedrijfshoofden bezocht; ten oosten van deze lijn is een aselechte steekproef genomen.

Tabel 1 geeft een overzicht van het aantal voor onderzoek in aanmerking komende bedrijfshoofden alsmede het aantal door weigeringen, onbetrouwbare enquêtes en andere oorzaken niet bij het onderzoek betrokken boeren. Tevens is aangegeven, hoeveel respondenten uiteindelijk bij het onderzoek betrokken werden.

Tabel 1. De bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden

	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Aantal bedrijfshoofden dat voor het onderzoek in aanmerking kwam	180	178	219
Aantal weigeringen	18	27	34
Onbetrouwbare gegevens	6	6	21
Door andere oorzaken niet in het onderzoek opgenomen	4	8	11
Aantal respondenten	152	138	153

§ 3. Indeling van het rapport

In de volgende hoofdstukken zullen de resultaten van het onderzoek worden weergegeven. Begonnen wordt met een beknopt overzicht van enkele algemene gegevens over de jonge boeren in hoofdstuk II. In hoofdstuk III wordt ingegaan op de vermogensvorming vóór de bedrijfsoverneming. Aan de inbreng van de echtgenote wordt in hoofdstuk IV aandacht geschonken en aan de vermogensvorming tijdens de bedrijfsoverneming (bevoordeling en schenkingen) in hoofdstuk V. Ten slotte volgen nog een samenvatting en een slotbeschouwing.

1) Standaardbedrijfseenheden (sbe) zijn verhoudingsgetallen voor de toegevoegde waarde in de verschillende produktierichtingen. Deze verhoudingsgetallen zijn gebaseerd op de hoogte van de netto-toegevoegde waarde op basis van factorkosten bij een moderne bedrijfsvoering volgens berekeningen van het LEI in 1968.

Ter oriëntatie: 1 melkkoe = 2,5 sbe; 1 fokzeug = 1,6 sbe; 1 mestvarken = 0,16 sbe; 1 ha granen = 3 sbe; 1 ha suikerbieten = 6,5 sbe.

HOOFDSTUK II

Enkele algemene gegevens over de jonge boeren

In dit hoofdstuk wordt in het kort aandacht besteed aan het door de jonge boeren gevolgde onderwijs, aan de beroepsgeschiedenis, aan de burgerlijke staat en aan de leeftijd op het moment van de bedrijfsoverneming. Bovendien zal worden nagegaan van wie zij hun bedrijf hebben overgenomen en of ze bij de overneming eigenaar of pachter werden.

§ 1. Het gevolgde onderwijs

Van de jonge boeren, welke in 1967/'68 een bedrijf hadden overgenomen, had een vijfde in alle drie provincies geen voortgezet dagonderwijs gevolgd, zo blijkt uit tabel 2.

Tabel 2. Voortgezet dagonderwijs van de bedrijfshoofden

	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Geen voortgezet onderwijs	19	20	20
Lager agrarisch dagonderwijs	47	49	58
Middelbaar + hoger agrarisch dagonderwijs	29	23	21
Overig voortgezet dagonderwijs	6	8	1
Totaalaantal bedrijfshoofden	152	138	153

Het percentage jonge boeren met lager agrarisch dagonderwijs was, met 58%, in Noord-Brabant hoger dan in de beide andere provincies, terwijl het percentage met middelbaar en hoger agrarisch dagonderwijs in Friesland, met 29%, het hoogst was.

Boer worden na een niet agrarische voortgezette opleiding kwam in Noord-Brabant (1%) haast niet voor, in Friesland en Gelderland in resp. 6% en 8% van de gevallen. Hoofdzakelijk hadden de desbetreffende jonge boeren geen agrarisch vakonderwijs gevolgd, maar bij voorbeeld lagere technische school.

Het gevolgde onderwijs blijkt, met name in Friesland en Gelderland, duidelijk samen te hangen met de oppervlakte van het ouderlijk bedrijf. In tabel 3 zijn deze gegevens met elkaar in verband gebracht, voor zover

de geënquêteerde bedrijfshoofden hun bedrijf hadden overgenomen van ouders of uit een samenwerkingsvorm met iemand van een oudere generatie - op een enkele uitzondering na met ouders.

De groep bedrijfshoofden die afkomstig is van bedrijven beneden 15 ha, vertoont een niet te miskennen achterstand, zowel ten aanzien van het al of niet gevolgd hebben van voortgezet dagonderwijs als wat betreft het niveau van het gevolgde agrarische dagonderwijs.

Tabel 3. Voortgezet dagonderwijs en oppervlakte van het ouderlijk bedrijf 1)

Voortgezet dagonderwijs	Oppervlakte ouderlijk bedrijf	Percentage bedrijfshoofden in		
		Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Zonder	< 15 ha	31	24	23
	≥ 15 ha	14	6	18
Lager agrarisch	< 15 ha	54	57	63
	≥ 15 ha	44	35	57
Middelbaar + hoger agrarisch	< 15 ha	12	11	14
	≥ 15 ha	35	47	24
Aantal bedrijven overgenomen van ouders 1)		128	116	136

§ 2. De beroepsgeschiedenis

Onder beroepsgeschiedenis wordt verstaan wat de betrokken boeren hebben gedaan in de periode tussen het moment waarop zij het - lager of voortgezet - dagonderwijs verlieten en het moment van geheel zelfstandig boer worden. De eventuele militaire dienstitijd wordt daarbij buiten beschouwing gelaten.

In tabel 4 zijn de werkzaamheden vóór het zelfstandig worden in een zevental groepen onderscheiden. Omdat het dikwijls voorkomt dat één man verschillende van de werkzaamheden heeft verricht, komen er dubbelstellingen in voor.

(Tabel 4 zie blz. 11.)

Verreweg de meeste jonge bedrijfshoofden hebben vroeger op het ouderlijk bedrijf gewerkt. In Friesland en Gelderland kwam het meer dan in Noord-Brabant voor dat er tegelijkertijd door de thuis meewerkende zoons werkzaamheden buiten het ouderlijk bedrijf werden verricht. Uit

1) Inclusief bedrijven overgenomen uit samenwerkingsvorm-hoofdzakelijk met ouders.

Tabel 4. Percentage bedrijfshoofden naar verrichte werkzaamheden vóór het zelfstandig worden

	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Op het ouderlijk landbouwbedrijf zonder tegelijkertijd andere werkzaamheden	89	89	96
Op het ouderlijk landbouwbedrijf en tegelijkertijd andere werkzaamheden	13	15	5
Op het schoonouderlijk landbouwbedrijf	1	4	1
Als partner in een samenwerkingsvorm op een landbouwbedrijf	30	21	7
In loondienst in de land- en tuinbouw	16	17	10
In een aan de landbouw verwant beroep	6	4	1
In een niet eerder genoemd beroep	9	11	6
Totaalaantal bedrijfshoofden	152	138	153

de onderste drie regels van de tabel kan een overeenkomstige situatie afgelezen worden. De jonge boeren in Noord-Brabant hebben duidelijk minder werk buiten het ouderlijk landbouwbedrijf verricht dan in Friesland en Gelderland.

Opvallend is verder, dat er belangrijke verschillen tussen de jonge boeren in de drie provincies bestaan wat betreft het gewerkt hebben in een samenwerkingsvorm op een landbouwbedrijf. Deze samenwerkingsvormen, hoofdzakelijk maatschappen, kwamen in Friesland (30%) veelvuldig voor. In Gelderland kwam deze wijze van overgang naar de uiteindelijke bedrijfsoverdracht - meestal tussen ouders en kinderen - in 21% van de gevallen voor, in Noord-Brabant slechts in 7%.

De belangrijkste elementen waaruit de beroeps geschiedenis van de jonge bedrijfshoofden was opgebouwd, waren dus:

- het werken als "meewerkende zoon" op het ouderlijk landbouwbedrijf;
- het werken als partner in een samenwerkingsvorm op het ouderlijk landbouwbedrijf;
- werkzaamheden buiten het ouderlijk landbouwbedrijf, doch overwegend in loondienst bij een andere boer of in een landbouwverwant beroep.

Een grote groep, namelijk in Friesland 40%, in Gelderland 46% en in Noord-Brabant 73%, heeft vóór de bedrijfsoverneming uitsluitend als meewerkende zoon op het ouderlijk landbouwbedrijf gewerkt. Slechts resp. 7%, 4% en 3% heeft nooit als meewerkende zoon op een ouderlijk landbouwbedrijf gewerkt. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de inkomsten uit de vóór de bedrijfsoverneming verrichte arbeid van belang moeten zijn voor de vorming van een eigen vermogen. Gezien de hierbo-

ven genoemde percentages verdient de beloning van de meewerkende zoon in het agrarische bedrijf bijzondere aandacht. In hoofdstuk III zal hier verder op worden ingegaan.

§ 3. De burgerlijke staat

Ten tijde van de enquête, in de eerste helft van 1969, was in Friesland 86% van de jonge bedrijfshoofden gehuwd, in Gelderland 80% en in Noord-Brabant 78%. Tegenover lagere percentages gehuwden in Gelderland en Noord-Brabant ten opzichte van Friesland, staan blijkens tabel 5 hogere percentages ongehuwden met trouwplannen.

Tabel 5. Burgerlijke staat van de bedrijfshoofden op het moment van de enquête

	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Ongehuwd, zonder trouwplannen	11	15	12
met trouwplannen	2	5	9
Gehuwd	86	80	78
Weduwnaar	1	0	0
Totaalaantal bedrijfshoofden	152	138	153

Het valt op, dat 1 à 2 jaar na de bedrijfsovername tussen één op de negen en één op de zeven jonge boeren niet alleen ongehuwd was, maar ook nog geen trouwplannen had. Er wordt wel eens beweerd, dat de animo onder de meisjes om boerin te worden, niet bijzonder groot is en dat daarom vele jonge of toekomstige boeren moeite hebben om een vrouw te vinden. In hoeverre de cijfers van tabel 5 deze bewering ondersteunen is echter moeilijk te bewijzen.

Bijzonder interessant zijn de verschillen die tussen de jonge boeren in de drie provincies naar voren komen, wanneer het huwelijksjaar en het jaar van de bedrijfsovername met elkaar in verband worden gebracht, zoals in tabel 6 is gedaan. In Friesland vooral, maar ook in Gelderland, trouwen velen vóór het jaar waarin de bedrijfsovername plaats had, terwijl in Noord-Brabant het merendeel in ieder geval wachtte tot het jaar van bedrijfsovername.

(Tabel 6 zie blz. 13 .) <

Hoe zijn deze verschillen te verklaren? Gezien de in de vorige paragraaf aan de dag getreden verschillen in beroepsgeschiedenis, betreft het waarschijnlijk verschillen in cultuurpatroon tussen de agrarische bevolking in de drie provincies. Daarbij kan aan het volgende worden gedacht. Voor een huwelijk is een regelmatig inkomen noodzakelijk, groot genoeg om er een gezin van te kunnen onderhouden. Een dergelijk inkomen is in de regel verzekerd bij de maatschapsvorm als overgangsfase in de bedrijfsoverdracht, zoals die in Friesland in belangrijke mate is

ingeburgerd. Ook in Gelderland is deze vorm niet onbekend. In Friesland ontvingen meer dan in de andere provincies op het ouderlijk bedrijf meewerkende opvolgers een landarbeidersloon, zo zal in het volgende hoofdstuk blijken. Bovendien werkten zowel in Friesland als in Gelderland meer toekomstige bedrijfsopvolgers buiten het ouderlijke landbouwbedrijf; het is aannemelijk dat ze daarvoor een normaal loon ontvingen. In het volgende hoofdstuk komt naar voren, dat de beloning van de meewerkende zoon op het ouderlijk bedrijf veel te wensen overliet. De sterkste invloed daarvan ondergingen de bedrijfsopvolgers in Noord-Brabant, waar veel meer dan in de andere provincies uitsluitend als meewerkende zoon op het ouderlijk bedrijf is gewerkt zonder landarbeidersloon.

Tabel 6. Vergelijking van huwelijksjaar en jaar van overneming

	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Gehuwd vóór het jaar van bedrijfsovername	57	46	17
Gehuwd in het jaar van bedrijfsovername	26	31	55
Nog ongehuwd in het jaar van bedrijfsovername	17	23	28
Totaalaantal bedrijfshoofden	152	138	153

In Gelderland kan het percentage gehuwden vóór de bedrijfsovername nog beïnvloed zijn door de traditionele samenwoning, die vooral in de Achterhoek een rol speelt. Daarbij komt de bedrijfsovername dikwijls betrekkelijk laat tot stand.

§ 4. De leeftijd bij de bedrijfsovername

De gemiddelde leeftijd bij de bedrijfsovername bedroeg in Friesland 28,8 jaar, in Gelderland 29,5 jaar en in Noord-Brabant 27,4 jaar. De spreiding blijkt uit tabel 7. In Gelderland werden verhoudingsgewijs minder van de geënquêteerde bedrijfshoofden boer tussen 25 en 29 jaar en meer tussen 35 en 40 jaar. Bedrijfshoofden die bij de overname van het bedrijf ouder waren dan 40 jaar, zijn bij het onderzoek buiten beschouwing gelaten.

(Tabel 7 zie blz. 14.)

Bedrijfshoofden die het bedrijf overnamen na een periode van samenwerking met iemand van een oudere generatie waren gemiddeld ouder dan de anderen; in Friesland bedroeg het verschil 2,5 jaar, in Gelderland 3,2 jaar en in Noord-Brabant 2,2 jaar.

Tabel 7. Leeftijd van de bedrijfshoofden bij de bedrijfsoverneming

	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
< 20 jaar	0	0	1
20 - 24 jaar	22	23	23
25 - 29 jaar	43	34	52
30 - 34 jaar	21	23	20
35 - 40 jaar	14	20	4
Gemiddelde leeftijd	28,8 jaar	29,5 jaar	27,4 jaar

§ 5. De relatie tot het vorige bedrijfshoofd

Van wie is het bedrijf door het geënuquêteerde bedrijfshoofd overgenomen? Op deze vraag geeft tabel 8 antwoord. Uit deze cijfers komt naar voren, dat de overgrote meerderheid van de bedrijven in alle drie provincies is overgenomen van ouders, wanneer er tenminste rekening mee wordt gehouden dat de samenwerkingsvormen op een enkele uitzondering na bestonden uit een samenwerking van het bedrijfshoofd met zijn ouders.

Tabel 8. De vorige exploitant(en) van het overgenomen bedrijf

	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Ouders	53	64	81
Samenwerkingsvorm (vnl. met ouders)	30	21	7
Schoonouders	3	8	5
Oom of tante	3	1	1
Andere familie	1	0	1
Vreemden	10	7	4
Totaalaantal bedrijfshoofden	152	138	153

§ 6. Eigenaars en pachters

Voor de financiering van de bedrijfsoverneming in de landbouw en vele zaken die daarmee verband houden is het van belang te weten of het gaat om overneming van de eigendom van het bedrijf of dat het bedrijf door de overnemer wordt gepacht.

(Tabel 9 zie blz. 15.)

Eigenaars zijn genoemd de bedrijfshoofden die ten minste 2/3 van de cultuurgrond in eigendom hebben (met of zonder de gebouwen), alsmede de bedrijfshoofden die 1/3 tot 2/3 van de cultuurgrond en bovendien gebouwen in eigendom hebben.

Pachters zijn de overige bedrijfshoofden; zij hebben ten minste 2/3

van de cultuurgrond in pacht (met of zonder de gebouwen) of zij hebben 1/3 tot 2/3 van de cultuurgrond en bovendien de gebouwen in pacht.

De verdeling van de bedrijfshoofden over deze categorieën is, gezien de opzet van het onderzoek (hoofdstuk I, § 2) niet representatief voor de verdeling in de gehele provincies.

Tabel 9. Eigenaars en pachters

Provincie	Aantal bedrijfshoofden		
	totaal	eigenaars	pachters
Friesland	152	27	125
Gelderland	138	43	95
Noord-Brabant	153	86	67

Vermogensvorming voor de bedrijfsoverneming

In de periode tussen het verlaten van het dagonderwijs en de bedrijfsoverneming kan de bestaande boer trachten te sparen voor een beginkapitaal. Hoeveel hij spaart is van vele factoren afhankelijk, zoals de lengte van de periode waarin hij spaart, de manier waarop hij met zijn geld omspringt, maar natuurlijk evenzeer van zijn inkomsten. In het vorige hoofdstuk is naar voren gekomen dat de meeste bedrijfshoofden op het bedrijf van hun ouders hebben gewerkt. De beloning die zij daarvoor ontvangen moet dan ook van groot belang zijn voor de vermogenavorming. Daarom zijn de eerste twee paragrafen van dit hoofdstuk gewijd aan de beloning van de meewerkende zoon: in de eerste paragraaf gaat het om de beloning zelf, in de tweede om de mening van betrokkene over de beloning van meewerkende zoons. De derde paragraaf behandelt andere vormen van inkomen, terwijl in de vierde paragraaf aandacht wordt besteed aan de hoogte van het eigen vermogen direct vóór de bedrijfsoverneming.

§ 1. Beloning van de meewerkende zoon

In de eerste plaats is nagegaan of de geënquêteerde bedrijfshoofden die op het ouderlijk bedrijf als meewerkende zoon hebben gewerkt, daarvoor werden beloond overeenkomstig het loon van een landarbeider volgens collectieve arbeidsovereenkomst. Het aantal bedrijfshoofden dat als meewerkende zoon op het ouderlijk bedrijf heeft gewerkt, bedraagt in Friesland 141, in Gelderland 132 en in Noord-Brabant 149.

In Friesland heeft 22% een c.a.o.-loon ontvangen: 7% voor de gehele periode van thuis werken, 15% voor een deel daarvan.

In Gelderland heeft 5% een c.a.o.-loon ontvangen: waarvan 1% voor de gehele periode en 4% tijdelijk.

In Noord-Brabant heeft 3% van degenen die thuis meewerkten - allen tijdelijk - daarvoor een c.a.o.-loon ontvangen.

Het huwelijk van de meewerkende zoon kan een reden zijn om een andere vorm van beloning om te zetten in een c.a.o.-loon.

Het merendeel van de jonge bedrijfshoofden heeft dus voor de arbeid op het ouderlijk bedrijf nooit een landarbeidersloon ontvangen. Hoe werden ze dan wel beloond? Daarover geeft tabel 10 inlichting.

(Tabel 10 zie blz. 17.)

Aangezien deze tabel een samenvatting geeft over de gehele periode van werken op het ouderlijk bedrijf is het niet verwonderlijk dat er velen meer dan één vorm van beloning hebben ontvangen. Dikwijls zal op jeugdige leeftijd alleen zakgeld zijn ontvangen terwijl de wijze van beloning later is gewijzigd. Het meest opvallend aan de cijfers in deze tabel is, dat in Noord-Brabant 48%, in Gelderland 43% en in Friesland 26% van de

jonge bedrijfshoofden die op het ouderlijk bedrijf meewerkten en daarvoor geen c.a.o.-loon ontvingen, gedurende de tijd die ze op het ouderlijk bedrijf doorbrachten naast kost en inwoning alléén zakgeld ontving. Deze grote groep heeft dus niet óf nauwelijks de kans gehad om te sparen! Ter verduidelijking kan nog worden opgemerkt dat de wijze van betaling (in contanten, op een bank of, wanneer het tegoed van de zoon in het bedrijf blijft, als schuld van de ouders) voor op het ouderlijk bedrijf verrichte arbeid, niet van invloed is geweest op de cijfers van tabel 10. Met andere woorden: iemand die alléén zakgeld ontving kreeg niet daarnaast een bedrag op een bankrekening of een vordering op zijn ouders.

Tabel 10. Wijze van beloning voor de arbeid op het ouderlijk bedrijf 1)

	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Zakgeld + regelmatig een zelfde bedrag	8	7	8
Zakgeld + regelmatig een bedrag, afhankelijk van de bedrijfsuitkomsten	12	9	8
Zakgeld + enige vergoeding	19	11	12
Zakgeld + vee en/of grond in gebruik	3	1	-
Alleen zakgeld	26	43	48
Andere beloning	1	1	-
Meer dan één vorm van beloning	31	28	24
Totaalaantal bedrijfshoofden	110	126	144

1) Van bedrijfshoofden die op het ouderlijk bedrijf hebben meegewerkt zonder daarvoor een c.a.o.-loon te hebben ontvangen.

Hoewel in Friesland het percentage dat geen andere beloning ontving dan alleen maar zakgeld gunstig afsteekt tegen de beide andere provincies, moet er toch rekening mee worden gehouden dat in Friesland een hoger percentage "zakgeld + enige vergoeding" ontving. Dat is dikwijls evenmin te vergelijken met een reëel arbeidsloon.

Van de meewerkende zoons die tegelijk een c.a.o.-loon ontvingen, in Friesland 21, kregen er daarvóór 8 alléén zakgeld en 5 zakgeld + enige vergoeding. Van de 5 in Gelderland resp. 3 en 2, van de 5 in Noord-Brabant resp. 2 en 2.

Samenwerkingsvorm

Zou er een samenhang bestaan tussen het betalen van een c.a.o.-loon aan de meewerkende zoon en het aangaan van een samenwerkingsvorm? Gezien het zakelijke karakter van beide mogelijkheden zou het geen verwondering wekken als degenen die een c.a.o.-loon ontvingen vaker nader-

hand een samenwerkingsvorm met hun ouders zouden aangaan dan degenen die geen c.a.o.-loon ontvingen.

Alleen in Friesland waren de aantallen groot genoeg om hier iets over te kunnen zeggen. Van de 45 bedrijfshoofden in deze provincie die het bedrijf overnamen uit een samenwerkingsvorm en tevens op het ouderlijk bedrijf als meewerkende zoons hadden gewerkt, ontvingen er 10 (22%) een c.a.o.-loon. Van de overige 96 die op het ouderlijk bedrijf hadden gewerkt 21 (22%). Geen aanwijzingen voor een samenhang dus.

Oppervlakte ouderlijk bedrijf

Voor zover de geënquêteerde bedrijfshoofden het bedrijf hebben overgenomen van ouders of uit een samenwerkingsvorm en deze als meewerkende zoon op het ouderlijk bedrijf hebben gewerkt, is, alweer voor Friesland, nagegaan of er verband zou bestaan tussen de oppervlakte van het bedrijf vóór de overneming en het al of niet betalen van een c.a.o.-loon. Het aantal van deze bedrijfshoofden dat een bedrijf overnam van minder dan 15 ha bedroeg 34. Daarvan hadden er 5 (15%) een c.a.o.-loon ontvangen. Van de 88 die een bedrijf van ten minste 15 ha overnamen: 23 (16%). Deze cijfers wijzen in de richting van een verband in deze zin dat op grotere bedrijven eerder de neiging bestond de meewerkende zoon volgens c.a.o.-normen te belonen dan op kleinere.

Eigendom/pacht op het ouderlijk bedrijf

Eveneens voor Friesland is onderzocht of er verband zou bestaan tussen de eigendom/pachtverhouding op het bedrijf van ouders of de samenwerking en het al of niet betalen van een c.a.o.-loon. Minder dan 50% eigendom: 67 bedrijven, in 14 gevallen (21%) c.a.o.-loon betaald; ten minste 50% eigendom: 55 bedrijven, in 14 gevallen (25%) c.a.o.-loon betaald. Deze cijfers wijzen niet in de richting van een verband.

Uitgesteld loon

Een bijzondere vorm van beloning van de arbeid van de meewerkende zoon is het uitgestelde loon. Het komt er in grote lijnen op neer, dat er vóór de bedrijfsoverneming nog geen regeling getroffen was ten aanzien van de hoogte van de beloning voor het meewerken op het bedrijf. Pas bij de bedrijfsoverneming is het bedrag daarvan vastgesteld en in mindering gebracht op de overnemingssom. Het uitgesteld loon kan in het ene geval een aanvulling zijn op reeds uitgekeerd loon, in het andere geval is het de achteraf vastgestelde totale beloning voor de arbeid van de meewerkende zoon. Hoewel er tijdens de enquête, wanneer bleek dat produktiemiddelen die van ouders werden overgenomen een hogere waarde hadden dan het bedrag dat er voor was betaald, steeds nadrukkelijk naar gevraagd is of het verschil moest worden gezien als uitgesteld loon of een "bevoordeling" (zie hoofdstuk V) of anderszins, was een duidelijk onderscheid niet altijd goed te maken.

Blijkens tabel 11 kwamen uitgestelde loonvorderingen voor bij zo'n 20 à 30% van de bedrijfshoofden, in Friesland wat meer dan in de beide andere provincies.

Tabel 11. Uitgestelde loonvorderingen

	Perc. bedrijfshoofden met uitgestelde loonvordering			Gemiddeld bedrag van de uitgestelde loonvordering (gld.)		
	Fries- land	Gelder- land	Noord- Brabant	Fries- land	Gelder- land	Noord- Brabant
Eigenaars	32	21	24	5300	2600	3500
Pachters	28	18	22	2900	2900	1500

De gemiddelde bedragen van het uitgesteld loon lopen nogal uiteen; in Friesland en Noord-Brabant kregen de eigenaren gemiddeld meer uitgesteld loon dan de pachters, in Gelderland lagen de gemiddelden op hetzelfde niveau. Enkele gevallen kunnen deze gemiddelden echter sterk beïnvloeden.

§ 2. Mening over de beloning van de meewerkende zoon

Aan de geënquêteerde bedrijfshoofden is de volgende vraag gesteld: "Hoe staat u in het algemeen tegenover het uitbetalen van loon aan een meewerkende zoon op een landbouwbedrijf?" De antwoordcategorieën op deze vraag luiden: noodzakelijk; gewenst; niet nodig; geen mening. Hoe deze bedrijfshoofden in de verschillende provincies op deze vraag reageerden, blijkt uit tabel 12.

Tabel 12. De mening van de bedrijfshoofden over het betalen van loon aan meewerkende zoons

	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Noodzakelijk	64	50	24
Gewenst	26	38	37
Niet nodig	7	7	22
Tegen	0	1	5
Geen mening	3	5	12
Totaalaantal bedrijfshoofden	152	138	153

De meningen liggen van provincie tot provincie nogal uiteen. Vooral in Friesland vonden velen (64%) het betalen van loon aan de meewerkende zoon noodzakelijk, in Gelderland was dat de helft (50%), terwijl het in Noord-Brabant slechts 24% bedroeg. Hoewel er wel degelijk graduele verschillen bestaan tussen de antwoorden "noodzakelijk" en "gewenst", kunnen deze worden samengevat tot de antwoorden van die bedrijfshoofden welke vóór betaling van loon aan de meewerkende zoon waren. Dat waren er in Friesland 90% en in Gelderland 88%; in Noord-Brabant lag

dit percentage met 61% veel lager. In deze laatste provincie vond dan ook 22% het betalen van loon niet nodig, tegen slechts 7% in de beide andere provincies.

Wanneer deze cijfers worden vergeleken met de gegevens over de wijze waarop de geënquêteerde bedrijfshoofden voor hun arbeid op het ouderlijk bedrijf zijn beloond, alsmede met de mate waarin samenwerkingsvormen voorkwamen, dan is er sprake van een zekere overeenstemming. In Friesland is de verhouding ouders-meewerkende zoon in het algemeen zakelijker geweest dan in Gelderland: meer zoons volgens c.a.o.-normen beloond, meer samenwerkingsvormen. In Gelderland werden meer zakelijke regelingen getroffen dan in Noord-Brabant. In zekere mate zullen de meningen over het uitbetalen van loon een rationalisatie kunnen inhouden van de eigen situatie (men wil de gang van zaken zoals men die zelf heeft meegemaakt niet afvallen). Om dit zo veel mogelijk te voorkomen is de betreffende vraag - zie de aanvang van deze paragraaf - zo algemeen mogelijk gesteld en met opzet niet gericht op de eigen situatie.

Een beoordeling van de cijfers in tabel 12 kan niet los gezien worden van de situatie zoals die zich in het verleden ten aanzien van de geënquêteerde bedrijfshoofden met betrekking tot het ontvangen van loon heeft voorgedaan. Dan kan de conclusie niet anders luiden, óók al wordt alleen maar op de categorie "noodzakelijk" gelet, dat in alle drie provincies véél meer van de geënquêteerde bedrijfshoofden voorstander van het uitbetalen van loon zijn dan alleen degenen die het zelf hebben ontvangen.

Motivering

Tijdens de enquête is ook naar de reden van de mening over het uitbetalen van loon aan meewerkende zoons gevraagd. De resultaten daarvan zijn neergelegd in tabel 13, waarbij er rekening mee dient te worden gehouden dat in Friesland 11% van de ondervraagde meer dan één reden hebben opgegeven, in Gelderland 13% en in Noord-Brabant 8%.

De voornaamste motivering berust op de mogelijkheid die er moet zijn om kapitaal te vormen voor de bedrijfsoverneming. Vooral in Noord-Brabant - waar 48% van de bedrijfshoofden die op het ouderlijk bedrijf meewerkten alléén zakgeld ontving - en in Gelderland werd dit motief gehoord. Trouwens, zou het tweede motief, het voorkomen van moeilijkheden bij de bedrijfsoverneming, ook niet op de financiering daarvan kunnen slaan? Een niet gering aantal bedrijfsbehoefden, in Noord-Brabant zelfs 37%, vindt dat het uitbetalen van loon meer zekerheid biedt en dat het rechtvaardiger is. Dat laatste kan duiden op een vergelijking met de beloning van anderen - b.v. broers en zusters - die hun brood buiten de landbouw verdienen. Verschillenden zeggen dan ook dat in de landbouw op dezelfde wijze moet worden beloond als daarbuiten. (Tabel 13 zie blz. 21.)

Een aantal zegt nog dat het uitbetalen van loon meer bevrediging schenkt en, vooral wanneer daarbij winstdeling optreedt, in een verantwoordelijkheid. Dat het fiscaal voordeliger zal zijn wordt bijna alleen in Friesland beweerd.

Tabel 13. Redenen, waarom het uitbetalen van loon noodzakelijk of gewenst is 1)

	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Kap.vorming i.v.m. de bedrijfs- overneming	28	41	46
Voorkomen van moeilijkheden bij de bedrijfsoverneming	15	14	7
Zekerheid, rechtvaardiger	20	24	37
In de landbouw zelfde loon als elders	15	18	8
Voorkomen van moeilijkheden na overlijden	4	3	-
Meer bevrediging	8	7	5
Meer verantwoordelijkheid	8	-	-
Fiscaal voordeliger	7	-	1
Verplicht verzekerd	1	-	-
Geen antwoord	4	6	4
Aantal malen loon noodzakelijk of gewenst	137	121	92

1) Eén persoon kan meer dan één reden opgegeven hebben.

Welke zijn de redenen van degenen die het uitbetalen van loon aan een meewerkende zoon niet nodig vinden of er zelfs tegen zijn? De meeste - in Friesland alle 10, in Gelderland 6 van de 10 en in Noord-Brabant bij 23 van de 41 bedrijfshoofden - komen erop neer dat een regeling bij de bedrijfsoverneming voordeliger is. Waarschijnlijk wordt dan gedacht aan voordelen op het gebied van belastingen en sociale verzekeringspremies. Verder hebben in Noord-Brabant 13 bedrijfshoofden als reden genoemd, dat het beter zou zijn om "alles in één pot" te doen; waarmee wel bedoeld zal zijn, dat hetgeen de zoon toekomt in het bedrijf wordt gelaten, terwijl de buitenshuis werkende kinderen hun loon thuis afdragen. Overige redenen, zoals "het is financieel onmogelijk" of "de sociale lasten vormen een bezwaar", worden nog in een beperkt aantal gevallen genoemd.

Beroepsgeschiedenis

Het zou interessant kunnen zijn om te onderzoeken of de mening over het uitbetalen van loon aan een meewerkende zoon samenhang met het al of niet op het ouderlijk bedrijf meegewerkt hebben van de geënquêteerde bedrijfshoofden. Er zijn echter te weinig bedrijfshoofden die nooit als meewerkende zoon op het ouderlijk bedrijf hebben gewerkt, zie hoofdstuk II, § 2.

Beloning op ouderlijk bedrijf

Van de 31 bedrijfshoofden die in Friesland volgens c.a.o.-normen waren beloond, vond 77% het uitbetalen van loon noodzakelijk en vond 23% het uitbetalen van loon gewenst. Van de Friese bedrijfshoofden die nooit een c.a.o.-loon ontvingen, vond 61% het uitbetalen van loon noodzakelijk en 26% gewenst.

Voortgezet dagonderwijs

Bij een beschouwing van tabel 14 blijkt een onmiskenbaar verband te bestaan tussen het niveau van het door de bedrijfshoofden gevolgde dagonderwijs en de mening van de betrokkenen over het uitbetalen van loon aan meewerkende zoons. De bedrijfshoofden die geen voortgezet dagonderwijs volgden zagen in de drie provincies van onderzoek minder de noodzaak van het uitbetalen van loon in, dan degenen die agrarisch dagonderwijs volgden.

Tabel 14. Voortgezet dagonderwijs en mening over het uitbetalen van loon

Mening over het uitbetalen van loon aan meewerkende zoons	Percentage bedrijfshoofden in								
	Friesland			Gelderland			Noord-Brabant		
	naar voortgezet dagonderwijs								
	geen	lager midd.	agra-hoger	geen	lager midd.	agra-hoger	geen	lager midd.	agra-hoger
		risch agr.	risch agr.		risch agr.	risch agr.		risch agr.	risch agr.
Noodzakelijk	48	71	70	44	46	59	10	19	52
Gewenst	38	24	21	37	40	38	32	40	29
Niet nodig	7	6	2	11	7	-	19	27	10
Tegen	-	-	-	-	1	-	16	3	-
Geen mening	7	-	7	7	6	3	22	10	10
Totaal bedrijfs- hoofden 1)	29	72	43	27	68	32	31	89	31

1) Exclusief bedrijfshoofden met overige vormen van voortgezet dagonderwijs (8, 11 en 2)

In Gelderland, maar in Noord-Brabant vooral, vonden meer bedrijfshoofden die middelbaar of hoger agrarisch dagonderwijs volgden het uitbetalen van loon noodzakelijk dan bedrijfshoofden die lager agrarisch dagonderwijs volgden. De verschillen tussen de bedrijfshoofden in de verschillende provincies, zoals gevonden in tabel 12, aan het begin van deze paragraaf, manifesteren zich onafhankelijk van het niveau van het gevolgde onderwijs.

Eigenaars/pachters

Uit het eerste onderzoek, naar de financiële positie van beginnende landbouwers, is naar voren gekomen dat de bedrijfshoofden die een bedrijf in eigendom hadden overgenomen er financieel moeilijker voorstonden dan degenen die het bedrijf pachtten. Dat zou ook van invloed kunnen zijn op de mening over het uitbetalen van loon aan meewerkende zoons. In tabel 15 zijn deze twee met elkaar in verband gebracht. In Friesland en Gelderland lijkt het er inderdaad op alsof degenen die de zwaarste financieringslasten hebben, de eigenaars, gemiddeld vaker het uitbetalen

Tabel 15. De mening van eigenaars en pachters over uitbetalen van loon aan meewerkende zoons.

	Percentage bedrijfshoofden in					
	Friesland		Gelderland		Noord-Brabant	
	eigenaars	pachters	eigenaars	pachters	eigenaars	pachters
Noodzakelijk	76	61	58	46	22	25
Gewenst	16	28	33	40	37	36
Niet nodig	8	6	5	7	21	22
Tegen	-	-	-	1	2	9
Geen mening	-	4	5	5	17	7
Totaal bedrijfshoofden	25	127	43	95	86	67

van loon aan meewerkende zoons noodzakelijk vonden dan de pachters. In Noord-Brabant was van een dergelijk verschil blijkens de cijfers geen sprake. Daar viel het wel op dat zoveel eigenaars geen mening hadden terwijl zoveel pachters tegen het uitbetalen van loon waren.

Hoogte van het loon

Aan de jonge bedrijfshoofden die het uitbetalen van loon aan een meewerkende zoon op het ouderlijke agrarische bedrijf noodzakelijk of gewenst achtten, is de vraag gesteld hoe hoog die beloning dan wel moest zijn. Na vergelijking met de hoogte van het landarbeidersloon zijn een viertal antwoord categorieën samengesteld, waarop tabel 16 is gebaseerd. Het loon kan beneden het c.a.o.-niveau liggen, het kan ongeveer op hetzelfde niveau liggen en het kan hoger zijn; bovendien wisten een aantal geënquêteerden op deze vraag geen antwoord te geven.

In Friesland en Gelderland vond 10% van de betrokkenen dat een meewerkende zoon genoeg kon nemen met een beloning onder het c.a.o.-niveau, in Noord-Brabant was dit niet minder dan 27%. In deze laatste provincie lag het aantal bedrijfshoofden dat het uitbetalen van loon noodzakelijk of gewenst achtte verhoudingsgewijs beduidend lager dan in de beide andere provincies, terwijl nu blijkt dat van degenen die wel de noodzakelijkheid of wenselijkheid uitspraken, in Noord-Brabant

Tabel 16. Gewenste loon meewerkende zoon t.o.v. het loon volgens c.a.o.

	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Lager	10	10	27
Ongeveer gelijk	61	66	43
Hoger	18	11	9
Onbekend	11	13	21
Totaalaantal bedrijfshoofden 1)	137	121	92

1) Dat het betalen van loon aan meewerkende zoons noodzakelijk of gewenst vond.

er verhoudingsgewijs veel beneden het c.a.o.-niveau wilden gaan. Bovendien is het percentage dat het niet wist in deze provincie groter dan in de beide andere provincies. In Friesland waren er meer dan in de andere provincies, die vonden dat het loon van de meewerkende zoon op het ouderlijk bedrijf boven het landarbeidersloon zou moeten liggen. In deze provincie werd ook het meest over winstdeling gesproken omdat dit de verantwoordelijkheid zou bevorderen.

De mening over de hoogte van het loon en het gevolgde onderwijs vertonen geen duidelijke, in alle provincies zichtbare, samenhang. Evenmin is er van een dergelijke samenhang sprake met het eigenaar of pachter zijn van de jonge bedrijfshoofden.

§ 3. Ander inkomen vóór de bedrijfsoverneming

De inkomsten van de toekomstige boer kunnen bestaan uit beloning van zijn arbeid, al of niet in maatschapsverband, uit schenkingen, erfenissen en uit andere incidentele inkomsten. In de twee vorige paragrafen is uitsluitend aandacht besteed aan de beloning van de arbeid van de op het ouderlijk bedrijf meewerkende zoon. De mate waarin op het ouderlijk bedrijf is gewerkt en als gevolg daarvan het belang van die periode voor de vermogensvorming, rechtvaardigen een uitvoerige behandeling.

In deze paragraaf gaat het om andere vormen van inkomen. Uit tabel 17 blijkt, in welke mate de jonge bedrijfshoofden vóór de bedrijfsoverneming andere inkomsten hebben gehad. In Friesland en Gelderland hebben de geënquêteerde bedrijfshoofden vaker ander inkomen gehad dan in Noord-Brabant. Terwijl het er in de beide eerstgenoemde provincies op lijkt, al zijn de verschillen klein, dat meer eigenaren ander inkomen hadden dan pachters, in Noord-Brabant hadden duidelijk meer pachters ander inkomen dan in Friesland en Gelderland.

(Tabel 17 zie blz. 25.)

Van een rechtstreeks verband tussen de verschillende andere inkomsten dan uit arbeid op het ouderlijk bedrijf en het in eigendom of pacht overnemen van een bedrijf is waarschijnlijk dus geen sprake.

Hoeveel bedrijfshoofden vóór de bedrijfsoverneming uit verschillende

Tabel 17. Ander inkomen vóór de bedrijfsoverneming; eigenaars en pachters

	Percentage bedrijfshoofden in					
	Friesland		Gelderland		Noord-Brabant	
	eige- naar	pachter	eige- naar	pachter	eige- naar	pachter
Wel ander inkomen	72	63	70	65	30	58
Geen ander inkomen	28	37	30	35	70	42
Totaal aantal be- drijfshoofden	25	127	43	95	86	67

bronnen andere inkomsten ontvingen zou ten dele reeds kunnen blijken uit de beroepsgeschiedenis. In tabel 18 zijn de voornaamste bronnen opgenomen; dubbeltellingen komen voor omdat een en dezelfde persoon meerdere vormen van ander inkomen kan hebben ontvangen. Hoofdzaak

Tabel 18. Ander inkomen vóór de bedrijfsoverneming; vormen

Ander inkomen uit	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Andere werkzaamheden (dan thuis meewerken)	34	38	21
Schenkeningen	3	7	6
Erfenissen	7	22	9
Samenwerkingsvormen	30	21	7
Overige bronnen	3	1	1
Totaalaantal bedrijfshoofden	152	138	153

zijn de werkzaamheden buiten het ouderlijke land- of tuinbouwbedrijf (indien de vader boer of tuinder was) en in samenwerkingsverband op een landbouwbedrijf. Alleen in Gelderland hebben erfenissen qua aantal een rol van betekenis gespeeld: meer dan een vijfde van de betrokken bedrijfshoofden ontving een erfenis. Welke bedragen werden ontvangen is echter niet bekend.

§ 4. Het eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming

In de vorige paragrafen is naar voren gekomen uit welke bronnen de toekomstige boer inkomsten heeft ontvangen. Hoe hij zijn geld heeft besteed is geen onderwerp van dit onderzoek geweest, ten minste voor zover het consumptief is besteed. Er is hem namelijk gevraagd wat zijn bezittingen en schulden waren op het moment vlak vóór de bedrijfsoverneming. Uit de met de geënquêteerden gestelde balansen op dit moment

resulteert een inzicht in het eigen vermogen. In het eerste deelrapport van dit onderzoek is hier reeds uitvoerig aandacht aan besteed.

Een overzicht van de vermogenspositie van de aanstaande bedrijfs-
hoofden geeft tabel 19. In deze tabel steekt de situatie in Noord-Brabant

Tabel 19. Eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming

	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Minder dan f 10 000,-	16	18	39
f 10 000,- tot f 25 000,-	44	40	35
f 25 000,- tot f 50 000,-	30	31	23
f 50 000,- tot f 100 000,-	8	10	3
f 100 000,- en meer	2	1	-
Totaalaantal bedrijfshoofden	152	138	153

ongunstig af tegen de situatie in de beide andere provincies; in Noord-Brabant had maar liefst 39% van de geënquêteerden vóór de bedrijfs-
overneming een eigen vermogen onder f 10 000,-. In alle drie provincies had een ruime meerderheid (Friesland 60%, Gelderland 58%, Noord-Brabant 74%) minder dan f 25 000,- eigen vermogen.

Eigen vermogen en samenwerkingsvormen

Er blijkt gemiddeld een belangrijk verschil in eigen vermogen te bestaan tussen degenen die een bedrijf uit een samenwerkingsvorm en degenen die zonder deze tussenfase een bedrijf overnamen. De gemiddelden voor de provincies zijn opgenomen in tabel 20. Hoewel de bedrijfshoofden

Tabel 20. Gemiddeld eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming en samenwerkingsvormen 1)

	Gemiddeld eigen vermogen in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
Bedrijf overgenomen uit samenwerkingsvorm	41 000 (48)	40 000 (28)	31 500 (12)
Bedrijf niet overgenomen uit samenwerkingsvorm	19 500 (104)	23 000 (110)	15 000 (141)
Totaal	26 500 (152)	26 500 (138)	16 500 (153)

1) Tussen haakjes het aantal bedrijfshoofden waarop de gemiddelden betrekking hebben.

die hun bedrijf uit een samenwerkingsvorm overnamen gemiddeld 2 à 3 jaar ouder waren dan de anderen, zie hoofdstuk II, § 4, laten de verschil-

len die uit de tabel naar voren komen er weinig twijfel over bestaan dat de samenwerkingsvorm (in het algemeen de maatschap met zijn vader) voor de financiële positie van het aanstaande zelfstandige bedrijfs­hoofd van groot belang is geweest.

Eigen vermogen en eigenaar/pachter

Een ander verschil dat aan de dag treedt is, dat het gemiddelde eigen vermogen van toekomstige eigenaars vóór de bedrijfs­overneming hoger lag dan van toekomstige pachters. In Friesland bedroeg het gemiddelde eigen vermogen van toekomstige pachters f 24 200,-, van toekomstige eigenaars f 36 600,-. In Gelderland resp. f 22 500,- en f 35 100,- en in Noord-Brabant resp. f 14 900,- en f 17 500,-.

Tussen eigenaars en pachters bestaan geen in het oog vallende verschillen wat betreft de wijze van beloning van arbeid op het ouderlijk bedrijf, wat betreft het voorkomen van samenwerkingsvormen voorafgaande aan de bedrijfs­overneming en wat betreft de leeftijd bij de bedrijfs­overneming, allemaal factoren die van belang zouden kunnen zijn voor de vorming van eigen vermogen. Het kan natuurlijk zijn, dat, al verschilt de wijze van beloning niet, de toekomstige eigenaars méér hebben ontvangen dan toekomstige pachters. Aan de andere kant is het heel goed denkbaar dat de eigenaars meer eigen vermogen hadden omdat ze tevoren wisten, dat ze het bedrijf in eigendom zouden overnemen en dus goed zouden moeten sparen.

Eigen vermogen en leeftijd

Het ligt voor de hand dat er verband zou bestaan tussen de leeftijd van het bedrijfs­hoofd op het moment van de bedrijfs­overneming en het eigen vermogen vóór de bedrijfs­overneming. Inderdaad blijkt een dergelijke samenhang te bestaan; tabel 21 toont aan dat vooral in de vermogens­klasse van f 25 000,- en hoger, verhoudings­gewijs degenen die boven de 30 jaar het bedrijf hebben overgenomen een belangrijke rol spelen.

Tabel 21. Eigen vermogen vóór de bedrijfs­overneming en leeftijd bij de bedrijfs­overneming

Eigen vermogen (in guldens)	Percentage bedrijfs­hoofden in de provincie								
	Friesland			Gelderland			Noord-Brabant		
	dat het bedrijf overnam op een leeftijd van....jaar								
	<25	25-29	≥30	<25	25-29	≥30	<25	25-29	≥30
<f 10 000,-	19	15	15	43	20	8	44	44	27
f 10 000,- - f 25 000,-	65	49	30	57	37	36	40	34	32
≥f 25 000,-	15	35	56	-	43	56	16	22	41
Aantal bedrijfs­hoofden	26	65	61	23	51	64	25	87	41

Toch had van deze groep nog 44% in Gelderland, 45% in Friesland en 59% in Noord-Brabant een eigen vermogen vóór de bedrijfs­overneming

van minder dan f 25 000,-.

Eigen vermogen en inkomsten

Ten slotte is wat het eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming betreft nog een vergelijking gemaakt tussen de bedrijfshoofden die alléén inkomsten hadden uit arbeid op het ouderlijk bedrijf en bedrijfshoofden die ook uit andere bron arbeid elders, samenwerkingsvorm, schenking, erfenisinkomsten hadden ontvangen.

De groep die alléén inkomsten ontving uit arbeid op het ouderlijk bedrijf, had in Friesland een eigen vermogen van gemiddeld f 19 000,-, de anderen hadden gemiddeld f 30 300,-. In Gelderland waren de verschillen geringer en bedroeg het eigen vermogen resp. f 21 700,- en f 28 800,-. In Noord-Brabant waren de overeenkomstige bedragen f 15 100,- en f 18 100,-. Waarschijnlijk is vooral het inkomen uit samenwerkingsvormen de oorzaak van deze verschillen.

HOOFDSTUK IV

De inbreng van de echtgenote

In hoofdstuk II is gebleken, dat in Friesland 83% van de bij het onderzoek betrokken landbouwers huwde vóór of in het jaar van de bedrijfsoverneming. Voor Gelderland was dit 77% en voor Noord-Brabant 72%. Hoe groot was nu de inbreng van de echtgenotes van deze boeren? In het onderzoek is ook naar dit punt geïnformeerd.

Uit tabel 22 komt naar voren, dat het merendeel van de echtgenotes minder dan f 10 000,- heeft ingebracht. Zo heeft in Friesland 69% van de echtgenotes minder dan f 10 000,- ingebracht; in Gelderland was dit 59% en in Noord-Brabant 60%. De gemiddelde inbreng per echtgenote was in Friesland het laagst, nl. f 6 800,-; in beide andere provincies was dit bedrag ruim tweeduizend gulden hoger: in Gelderland f 8 900,- en in Noord-Brabant f 9 000,-. De indruk bestaat, dat de inbreng van de echtgenote in de meeste gevallen geheel of nagenoeg geheel is besteed aan de aanschaf van meubilair, een eventuele verbouwing van het woonhuis e.d.

Tabel 22. Inbreng van de echtgenote

Inbreng van de echtgenote	Percentage echtgenotes in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
< f 5 000,-	34	34	32
f 5 000,- - f 10 000,-	35	25	28
f 10 000,- - f 15 000,-	13	14	25
≥ f 15 000,-	10	19	14
Geen antwoord resp. onbekend	8	8	1
Aantal echtgenotes	127	107	110

De gegevens uit tabel 22 hebben betrekking op de inbreng van de echtgenote bij het huwelijk en/of de bedrijfsoverneming. Uiteraard kunnen in vele gevallen in een later stadium nog erfenissen worden verwacht.

HOOFDSTUK V

Vermogensvorming tijdens de bedrijfsoverneming

In het eerste deelrapport is reeds aangetoond dat er, voor wat het eigen vermogen van de jonge boeren betreft, belangrijke verschillen kunnen bestaan tussen de situatie vlak vóór en vlak ná de bedrijfsoverneming. Met andere woorden: tijdens de bedrijfsoverneming vond, met name in Gelderland en Noord-Brabant, een belangrijk stuk vermogensoverdracht plaats. Dat gebeurde in de vorm van bevoordelingen en in de vorm van schenkingen. In dit hoofdstuk zal in de eerste twee paragrafen achtereenvolgens aan deze twee vormen van vermogensoverdracht aandacht worden besteed. Vervolgens zal in de derde paragraaf worden nagegaan of er verband bestond tussen de omvang van de som van bevoordelingen en schenkingen en het eigen vermogen vlak voor de bedrijfsoverneming. In de vierde paragraaf ten slotte wordt de som van bevoordelingen en schenkingen in verband gebracht met de hoeveelheid geldmiddelen die de jonge boer, uitgaande van zijn eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming, zou moeten aantrekken om de overneming te financieren.

§ 1. De bevoordeling

Onder bevoordeling 1) wordt hier verstaan: het verschil tussen de balanswaarde van de overgenomen en aangekochte produktiemiddelen en het bedrag dat er voor is betaald.

In tabel 23 is nagegaan, hoeveel jonge boeren tijdens de bedrijfsoverneming zijn bevoordeeld. Daar blijkt uit, dat verhoudingsgewijs in Noord-Brabant iets meer jonge boeren een bevoordeling ontvingen dan in Gelderland, terwijl in Friesland in veel geringer mate van deze vorm van vermogensoverdracht gebruik is gemaakt. Vervolgens blijkt, behoudens in Friesland, dat bevoordelingen een veel belangrijker rol spelen bij de overneming van bedrijven in eigendom dan in pacht. (Tabel 23 zie blz. 31.)

Uit tabel 24 komt naar voren dat de bevoordelingsbedragen bij de eigenaars in vele gevallen aanzienlijk hoger lagen dan bij de pachters. Het blijkt dus, dat bevoordelingen een belangrijke rol spelen bij de verlichting van de financieringslasten van de jonge boeren, die een bedrijf in eigendom hebben overgenomen.

1) Wanneer er sprake is van bevoordeling, mag hieruit niet zonder meer worden afgeleid dat de overige gerechtigden in een eventuele nalatenschap (broers en zusters) zijn of worden benadeeld. Het vermogen van de ouders en de bedragen, die de overige kinderen hebben meegekregen of nog meekrijgen, zijn nl. niet onderzocht.

Tabel 23. Percentage bedrijfshoofden, dat is bevoordeeld

	Aantal bedrijfshoofden		Waarvan bevoordeeld (in %)	
	eigenaars	pachters	eigenaars	pachters
Friesland	25	127	40	39
Gelderland	43	95	79	53
Noord-Brabant	86	67	80	63

Tabel 24. De bevoordeelde jonge boeren naar het bedrag van de bevoordeling

Bedrag van de bevoordeling	Percentage bedrijfshoofden 1) in					
	Friesland		Gelderland		Noord-Brabant	
	eigenaars	pachters	eigenaars	pachters	eigenaars	pachters
< f 10 000,-	60	76	9	76	3	61
f 10 000,- - f 30 000,-	20	20	32	18	36	29
≥ f 30 000,-	20	4	59	6	61	10
Aantal bevoordeelde jonge boeren	10	49	34	50	69	42

1) Berekend op het kolomtotaal.

§ 2. De schenkingen

In het geval van bevoordeling zijn er produktiemiddelen overgedragen tegen een prijs die lager lag dan de verkeerswaarde. Er hebben daarnaast ook schenkingen plaatsgevonden, zowel in geld als in vee en goederen. Dit is vooral gebeurd bij samengaan van bedrijfsovername en huwelijk. Over een schenking ter waarde van f 10 000,- of minder bij huwelijk van een kind behoeven de ouders namelijk geen schenkingsrechten te betalen.

In de provincie Friesland is het aantal bedrijfshoofden, dat een schenking ontving, aanzienlijk geringer dan in Gelderland en Noord-Brabant. Alleen in Noord-Brabant hebben de eigenaars relatief belangrijk meer schenkingen ontvangen dan de pachters. Zie tabel 25.

Tabel 25. Percentage bedrijfshoofden, dat een schenking ontving

	Aantal bedrijfshoofden		Waarvan een schenking ontvingen (in %)	
	eigenaars	pachters	eigenaars	pachters
Friesland	25	127	24	21
Gelderland	43	95	51	51
Noord-Brabant	86	67	70	51

Uit tabel 26 blijkt, dat de eigenaars dooreengenomen vaker hogere bedragen geschonken kregen dan de pachters. De gemiddelde schenkingsbedragen waren in Friesland f 12 500,- (eigenaars) en f 6 100,- (pachters). Voor Gelderland was dit f 10 200,- (eigenaars) en f 8 000,- (pachters) en voor Noord-Brabant f 10 600,- (eigenaars) resp. f 7 200,- (pachters).

De meeste schenkingen, namelijk 82% in Friesland, 80% in Gelderland en 84% in Noord-Brabant, waren afkomstig van de ouders van de jonge boer. Van de schoonouders was resp. 6%, 9% en 3% van de schenkingen afkomstig. Bovendien waren er nog een aantal bedrijfshoofden die van verschillende kanten - meestal ouders en schoonouders - schenkingen ontvingen resp. 9%, 7% en 12%.

Tabel 26. De jonge boeren, die een schenking ontvingen naar het schenkingsbedrag

Bedrag van de schenking	Percentage bedrijfshoofden 1) in					
	Friesland		Gelderland		Noord-Brabant	
	eige- naars	pach- ters	eige- naars	pach- ters	eige- naars	pach- ters
< f 5 000,-	17	44	23	29	10	41
f 5 000,- - f 10 000,-	17	18	14	17	23	18
≥ f 10 000,-	66	38	63	54	67	41
Aantal jonge boeren dat een schenking ontving	6	27	22	48	60	34

1) Berekend op het kolomtotaal.

§ 3. Bevoordeling + schenking en het eigen vermogen vlak vóór de bedrijfsovername

Bestaat er een verband tussen het totaal van bevoordeling en schenkingen enerzijds en het eigen vermogen vlak vóór de bedrijfsovername anderzijds? Met andere woorden: hebben degenen, die vlak vóór de bedrijfsovername reeds een relatief hoog eigen vermogen hadden, meer of minder aan bevoordeling + schenkingen ontvangen dan degenen, wier eigen vermogen vlak vóór de overname relatief gering was?

Uit tabel 27 blijkt, dat dit inderdaad zo is in Gelderland en Noord-Brabant, waar degenen die een relatief hoog bedrag via bevoordeling en schenking ontvingen, gemiddeld genomen een lager eigen vermogen hadden vlak vóór de bedrijfsovername dan hun collega's, die minder bevoordeeld werden en/of minder geschonken kregen. Niet onderzocht is, of deze compensatie van verschillen in eigen vermogen geheel of gedeeltelijk was c.q. of er eventueel sprake was van een overcompensatie. Het voorgaande geldt overigens alleen voor Gelderland en Noord-Brabant; in Friesland waren de aantallen boeren, die een bevoordeling en/of schenking ontvingen, te klein om iets over een eventueel verband te kunnen zeggen.

§ 4. Bevoordeling + schenking en de aan te trekken middelen

In deze paragraaf zal worden nagegaan, of er een verband aanwezig is tussen de som van de bevoordelingen en schenkingen enerzijds en dat gedeelte van de vermogensbehoefte na de bedrijfsoverneming, dat - na aftrek van het eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming - gefinancierd moest worden anderzijds. Anders geformuleerd: is de hoogte van bevoordeling + schenkingen afhankelijk van de aan te trekken middelen? Uit tabel 28 blijkt, dat dit inderdaad het geval is. Dit betekent, dat - naarmate grotere bedragen gefinancierd moeten worden - de jonge boer meer bevoordeeld wordt en/of meer geschonken krijgt.

Tabel 27. Bevoordeling en schenkingen en het eigen vermogen vlak vóór de bedrijfsoverneming

	A. Eigenaars		Friesland		Gelderland		Noord-Brabant	
	Bevoordeling + schenkingen		Aantal boeren	Gemidd. eigen vermo- gen 1)	Aantal boeren	Gemidd. eigen vermo- gen 1)	Aantal boeren	Gemidd. eigen vermo- gen 1)
< f 10 000,-	2)	17	f 37 200,-	8	f 50 200,-	13	f 26 700,-	
- f 30 000,-		5	f 33 700,-	12	f 36 100,-	20	f 23 100,-	
≥ f 30 000,-		3	f 38 100,-	23	f 29 300,-	53	f 13 000,-	
Totaal		25	f 36 600,-	43	f 35 100,-	86	f 17 500,-	
B. Pachters								
< f 10 000,-	2)	106	f 23 700,-	59	f 23 400,-	39	f 17 200,-	
- f 30 000,-		18	f 22 100,-	30	f 21 400,-	20	f 13 900,-	
≥ f 30 000,-		3	f 55 100,-	6	f 18 300,-	8	f 6 700,-	
Totaal		127	f 24 200,-	95	f 22 500,-	67	f 14 900,-	

1) Vlak vóór de bedrijfsoverneming.

2) Incl. degenen, die niets via bevoordeling of schenkingen ontvingen.

Tabel 28. Bevoordeling + schenking en aan te trekken middelen

A. Eigenaars	Friesland		Gelderland		Noord-Brabant	
	Aantal boeren	Aan te trekken in fl 2)	Aantal boeren	Aan te trekken in fl 2)	Aantal boeren	Aan te trekken in fl 2)
< f 10 000,-	17	f 97 100,-	8	f 55 200,-	13	f 82 300,-
- f 30 000,-	5	f 130 000,-	12	f 90 300,-	20	f 111 200,-
≥ f 30 000,-	3	f 177 400,-	23	f 177 400,-	53	f 138 900,-
Totaal	25	f 111 400,-	43	f 122 700,-	86	f 123 900,-
B. Pachters						
< f 10 000,-	106	f 41 400,-	59	f 23 200,-	39	f 28 300,-
- f 30 000,-	18	f 65 200,-	30	f 34 000,-	20	f 36 400,-
≥ f 30 000,-	3	f 100 700,-	6	f 76 500,-	8	f 102 700,-
Totaal	127	f 46 200,-	95	f 30 000,-	67	f 39 600,-

1) Incl. degenen, die niets via bevoordeling of schenkingen ontvingen.

2) Gemiddeld verschil tussen de totale vermogensbehoefte en het eigen vermogen vlak vóór de bedrijfsoverneming (= aan te trekken middelen).

HOOFDSTUK VI

Het eigen vermogen vlak na de bedrijfsoverneming

In de voorgaande hoofdstukken zijn enkele aspecten belicht van de vorming van eigen vermogen door beginnende landbouwers. Achtereenvolgens kwamen aan de orde de vermogensvorming vóór de bedrijfsoverneming, de inbreng van de echtgenote en de vermogensvorming tijdens de bedrijfsoverneming. Wat is het resultaat van dit alles geweest? Met andere woorden: hoe groot was uiteindelijk het eigen vermogen van de beginnende boer vlak na de bedrijfsoverneming? Op deze vraag zal in dit hoofdstuk zeer in het kort worden ingegaan, omdat aan deze materie elders reeds uitgebreid aandacht is geschonken 1). Daar is er reeds op gewezen, dat eventuele notariskosten, tijdens de bedrijfsoverneming inde inrichting van de woning gestoken bedragen e.d. op het eigen vermogen in mindering zijn gebracht.

In tabel 29 is de spreiding weergegeven van de geënquêteerden naar het eigen vermogen vlak na de bedrijfsoverneming.

Tabel 29. Het eigen vermogen vlak na de bedrijfsoverneming

Eigen vermogen vlak na de bedrijfsoverneming	Percentage bedrijfshoofden in					
	Friesland		Gelderland		Noord-Brabant	
	eige- naars	pach- ters	eige- naars	pach- ters	eige- naars	pach- ters
< f 20 000,-	32	40	5	35	12	42
f 20 000,- - f 40 000,-	28	41	11	38	21	39
f 40 000,- - f 60 000,-	8	13	35	17	31	19
f 60 000,- - f 80 000,-	16	3	14	7	25	-
≥ f 80 000,-	16	3	35	3	11	-
Aantal bedrijfshoofden	25	127	43	95	86	67

In Friesland blijken naar verhouding meer eigenaars over een relatief laag eigen vermogen te beschikken dan in de beide andere provincies. Ten aanzien van de pachters doen zich veel geringere verschillen voor. Overigens is het wel zo, dat de pachters - zoals te verwachten was - dooreengenoemen minder eigen vermogen hebben dan de eigenaars. Het gemiddelde eigen vermogen van de eigenaars bedroeg f 41 500,-

1) S. Aukema, J.M. Biemans, K.M. Dekker en J.G.M. Helder: "De financiële positie van beginnende landbouwers in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant", 1971.

(Friesland), f 72 000,- (Gelderland) resp. f 51 500,- (Noord-Brabant). Bij de pachters was dit f 28 200,- (Friesland), f 30 600,- (Gelderland) resp. f 24 300,- (Noord-Brabant).

Uitgedrukt in procenten van het totale vermogen na de bedrijfsovername bedroeg het eigen vermogen van de eigenaars gemiddeld 28% (Friesland), 46% (Gelderland) resp. 36% (Noord-Brabant). Bij de pachters was dit 40% (Friesland), 58% (Gelderland) resp. 45% (Noord-Brabant).

Samenvatting en slotbeschouwing

Op verzoek van de stichting voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in de Provincie Friesland, de Provinciale Landbouwkundige Dienst in Gelderland en de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Noord-Brabant, werd door het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek ingesteld naar enkele aspecten van de financiering van de bedrijfsoverneming door jonge, beginnende agrariërs. Gezien de omvang van het onderzoek werd besloten om de onderzoekresultaten in gedeelten te rapporteren. In het inmiddels verschenen eerste deelrapport 1) werd ingegaan op de financiële positie van de beginnende landbouwers vlak vóór en vlak na de bedrijfsoverneming. In dit tweede deelrapport is aandacht geschonken aan enkele aspecten van de vermogensvorming door jonge agrariërs vóór en tijdens de bedrijfsoverneming (o.a. beloning van de arbeid op het ouderlijk bedrijf, schenkingen en bevoordelingen).

Opzet van het onderzoek

Het onderzoek heeft betrekking op landbouwers, jonger dan 40 jaar, die tussen mei 1967 en mei 1968 voor het eerst zelfstandig bedrijfshoofd zijn geworden. Tuinders werden niet in het onderzoek opgenomen. Verder werden landbouwers die gezamenlijk een bedrijf hebben overgenomen en landbouwers op een nieuw ontstaan bedrijf, buiten beschouwing gelaten.

In Friesland zijn nagenoeg alle in aanmerking komende bedrijfshoofden bezocht. In Gelderland werden de boeren, wier bedrijf een omvang van minder dan 30 sbe 2) had, buiten het onderzoek gelaten evenals de bedrijfshoofden met minder dan 50% van de grond in eigendom; volledige pachtbedrijven zijn hier echter wel onderzocht. In Noord-Brabant zijn in het noordwestelijk kleigebied en in het zandgebied ten westen van de lijn Tilburg - 's-Hertogenbosch vrijwel alle in aanmerking komende bedrijfshoofden bezocht; ten oosten van deze lijn is een aselechte steekproef genomen. Het aantal jonge boeren, dat bij het onderzoek betrokken was, bedroeg in Friesland 152 (27 eigenaars, 127 pachters), in Gelderland 138 (43 eigenaars, 95 pachters) en in Noord-Brabant 153 (86 eigenaars, 67 pachters). Als eigenaars zijn beschouwd die bedrijfshoofden welke ten minste twee derde van de cultuurgrond in eigendom hadden (met of zonder gebouwen), alsmede zij die ten minste een derde van de cultuurgrond en gebouwen in eigendom hadden.

1) S. Aukema, J.M. Biemans, K.M. Dekker en J.G.M. Helder: "De financiële positie van beginnende landbouwers in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant", 1971.

2) Ter oriëntatie: 1 melkkoe = 2,5 sbe; 1 fokzeug = 1,6 sbe; 1 mestvarken = 0,16 sbe; 1 ha granen = 3 sbe; 1 ha suikerbieten = 6,5 sbe.

Enkele algemene gegevens over de jonge boeren

Van de jonge boeren, die bij het onderzoek betrokken waren, bleek ongeveer 20% geen voortgezet dagonderwijs te hebben genoten; dit percentage was in alle drie provincies vrijwel gelijk. Het percentage jonge boeren, dat middelbaar of hoger agrarisch dagonderwijs had gevolgd, bedroeg 29 (Friesland), 23 (Gelderland), resp. 21 (Noord-Brabant). De overige jonge boeren hadden op enkele uitzonderingen na - die niet agrarisch vakonderwijs hadden gevolgd - de lagere land- en/of tuinbouwschool bezocht.

Verreweg de meeste jonge boeren hebben, voordat zij zelfstandig werden, op het ouderlijk bedrijf meegewerkt, soms geschiedde de samenwerking in het kader van een maatschap. Voorafgaande aan de bedrijfsoverneming heeft in Friesland 30% van de jonge boeren in een dergelijke samenwerkingsvorm gewerkt, in hoofdzaak met de ouders. In Gelderland was dit 21%, in Noord-Brabant slechts 7%.

In Friesland trouwde 57% van de jonge boeren vóór de bedrijfsoverneming; in Gelderland was dit 46% en in Noord-Brabant slechts 17%. In deze laatste provincie trouwde men in de helft van de gevallen in het jaar van de bedrijfsoverneming. Ten tijde van de enquête - 1e helft 1969 - was in Friesland 86% van de jonge boeren gehuwd, in Gelderland 80% en in Noord-Brabant 78%.

De gemiddelde leeftijd op het moment van de bedrijfsoverneming was in Noord-Brabant het laagst (27,4 jaar). Daarna volgt Friesland (28,8 jaar) en ten slotte Gelderland (29,5 jaar).

De meerderheid van de bedrijven is direct van ouders overgenomen: 53% (Friesland), 64% (Gelderland) en 81% (Noord-Brabant). Overneming uit een samenwerkingsvorm speelt - zoals wij zojuist zagen - vooral in Friesland en in mindere mate ook in Gelderland een rol van betekenis. De overneming van schoonouders, andere familieleden en van vreemden komt betrekkelijk weinig voor.

Vermogensvorming vóór de bedrijfsoverneming

De beloning voor het thuis meewerken

Uit het onderzoek kwam naar voren, dat in Friesland 22% van de jonge boeren, die thuis meewerkten, hiervoor een c.a.o.-loon heeft ontvangen, in Gelderland 5% en in Noord-Brabant 3%. Het merendeel van de jonge bedrijfshoofden heeft dus voor de arbeid op het ouderlijk bedrijf nooit een landarbeidersloon ontvangen.

Wel ontving een aantal jonge boeren regelmatig naast zakgeld en kost en inwoning een bepaald bedrag. Toch heeft van degenen, die voor hun arbeid op het ouderlijk bedrijf geen c.a.o.-loon ontvingen, in Friesland 26%, in Gelderland maar liefst 43% en in Noord-Brabant zelfs 48%, behoudens kosten en inwoning, alleen zakgeld ontvangen. Deze groep heeft

dus niet of nauwelijks de kans gehad om te sparen.

Een bijzondere vorm van beloning voor de arbeid van de meewerkende zoon is het zgn. uitgestelde loon. Het betreft hier loon, waarvan de hoogte pas bij de bedrijfsoverneming werd vastgesteld. Uitgesteld loon kwam bij 20% à 30% van de bedrijfshoofden voor, in Friesland iets meer dan in de beide andere provincies.

Mening over het uitbetalen van loon aan de meewerkende zoon

Verreweg de meeste jonge boeren achtten het noodzakelijk of gewenst, dat de thuis meewerkende zoons een loon ontvangen. Wel lopen de meningen hierover van provincie tot provincie nogal uiteen. Zo vond in Friesland 90% van de geënquêteerden het uitbetalen van loon aan de meewerkende zoon noodzakelijk of gewenst; in Gelderland was dit 88% en in Noord-Brabant 61%. In deze laatste provincie achtte 22% het uitbetalen van loon niet nodig tegen slechts 7% in de beide andere provincies.

Aan degenen, die het uitbetalen van loon noodzakelijk of gewenst vonden, is ook gevraagd naar de redenen van deze mening. Als belangrijkste reden kwam - met name in Gelderland en Noord-Brabant - naar voren, dat er een mogelijkheid moet zijn om vermogen te vormen vóór de bedrijfsoverneming. Een relatief vrij groot aantal bedrijfshoofden - in Noord-Brabant zelfs 37% - meende, dat het uitbetalen van loon meer zekerheid biedt en dat het rechtvaardiger is.

In de meeste gevallen waren de geënquêteerde bedrijfshoofden, die het uitbetalen van loon noodzakelijk of gewenst achtten, van oordeel, dat de thuis meewerkende zoon ongeveer een c.a.o.-loon zou moeten ontvangen of zelfs meer. In Noord-Brabant vond echter 27% dat het uit te betalen loon lager mocht zijn dan het c.a.o.-loon, tegen 10% in Friesland en Gelderland. Ondanks de verschillen tussen Friesland en Gelderland enerzijds en Noord-Brabant anderzijds, geldt toch voor alle drie provincies, dat er een duidelijke discrepantie aanwezig is tussen de feitelijke situatie t.a.v. het uitbetalen van loon en de noodzakelijk of gewenst geachte situatie.

Ander inkomen

Naast een eventuele beloning voor het thuis meewerken kan de toekomstige boer vóór de bedrijfsoverneming nog andere inkomsten hebben gehad. Bij voorbeeld inkomen uit andere werkzaamheden, schenkingen, erfenissen, inkomsten uit maatschappen, enz. Uit het onderzoek bleek, dat in Friesland 72% van de eigenaars en 63% van de pachters ander inkomen had gehad. In Gelderland was dit 70% (eigenaars), resp. 65% (pachters) en in Noord-Brabant 30% (eigenaars), resp. 58% (pachters).

Eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming

Uit het voorgaande is naar voren gekomen, uit welke bronnen de toekomstige boeren inkomen hebben ontvangen voordat zij zelfstandig werden. Uiteraard kon in het onderzoek niet worden nagegaan, in hoeverre de toekomstige boeren hun inkomen consumptief hebben besteed. Onder-

zoekt is wel, hoe groot hun eigen vermogen was op het moment vlak vóór de bedrijfsoverneming.

Tabel 30. Verdeling van het aantal bedrijfshoofden naar eigen vermogen vlak vóór de bedrijfsoverneming

Eigen vermogen	Percentage bedrijfshoofden in		
	Friesland	Gelderland	Noord-Brabant
< f 10 000,-	16	18	39
f 10 000,- - f 25 000,-	44	40	35
f 25 000,- - f 50 000,-	30	31	23
≥ f 50 000,-	10	11	3

In alle drie provincies had blijkens bovenstaande tabel een ruime meerderheid minder dan f 25 000,- eigen vermogen. Vooral in Noord-Brabant beschikte men over weinig eigen vermogen; in deze provincie had zelfs 39% van de geënquêteerden minder dan f 10 000,- tegen 16% in Friesland en 18% in Gelderland.

Vastgesteld kon worden, dat het gemiddelde eigen vermogen vlak vóór de bedrijfsoverneming bij de toekomstige eigenaars belangrijk hoger was dan bij de toekomstige pachters. In Friesland bedroeg het gemiddelde eigen vermogen van de toekomstige eigenaars f 36 000,-, van de toekomstige pachters f 24 200,-. In Gelderland was dit resp. f 35 100,- resp. f 22 500,- en in Noord-Brabant f 17 500,- resp. f 14 900,-.

Ten slotte bleek nog, dat degenen die een bedrijf uit een samenwerkingsvorm overnamen, over ongeveer tweemaal zo veel eigen vermogen beschikten als degenen, die zonder deze tussenfase boer werden. Hieruit blijkt duidelijk, dat de samenwerkingsvormen - in het algemeen maatschappen met de vader - van groot belang zijn voor de financiële positie van de aanstaande boer.

De inbreng van de echtgenote

Het merendeel van de echtgenotes bleek bij het huwelijk en/of bedrijfsoverneming minder dan f 10 000,- te hebben ingebracht. Gemiddeld was het in Friesland f 6 800,-, in Gelderland f 8 900,- en in Noord-Brabant f 9 000,-. De indruk bestaat, dat de inbreng van de echtgenote in de meeste gevallen geheel of nagenoeg geheel is besteed aan de aanschaf van meubilair, eventuele verbouwing van het woonhuis e.d.

Vermogensvorming tijdens de bedrijfsoverneming

In vele gevallen heeft vermogensvorming ook tijdens de bedrijfsoverneming plaatsgehad, nl. door bevoordelingen en door schenkingen.

Bevoordelingen

Onder bevoordeling wordt hier verstaan: het verschil tussen de balanswaarde van de overgenomen en aangekochte produktiemiddelen en het bedrag, dat er voor is betaald. De bedrijfsoverdracht van ouders aan kinderen schept daartoe de gelegenheid. Uit het onderzoek bleek, dat van de beginnende boeren in Noord-Brabant en Gelderland er procentueel meer werden bevoordeeld terwijl het bedrag van de bevoordeling veelal hoger was dan van hun collega's in Friesland. Vervolgens kwam naar voren, dat bevoordelingen een belangrijker rol spelen bij de overneming van bedrijven in eigendom dan in pacht. In Friesland ontving 40% van de eigenaars een bevoordeling en 39% van de pachters. In Gelderland was dit 79% resp. 53% en in Noord-Brabant 80% resp. 60%. Bovendien waren de bedragen van de bevoordeling bij de eigenaars dooreengenomen hoger dan bij de pachters.

Scheningen

Bij de bedrijfsoverdracht hebben niet alleen relatief weinig Friese boeren bevoordelingen gehad maar ook het procent Friese boeren dat scheningen heeft ontvangen is geringer dan in de beide andere provincies. Zo kreeg 24% van de Friese eigenaars en 21% van de Friese pachters een schenking. In Gelderland was dit 51% zowel voor de eigenaars als voor de pachters en in Noord-Brabant 70% (eigenaars) resp. 51% (pachters).

De eigenaars kregen dooreengenomen hogere bedragen geschonken dan de pachters. In Friesland waren de gemiddelde schenkingsbedragen f 12 500,- (eigenaars) en f 6 100,- (pachters). In Gelderland bedroegen de scheningen f 10 200,- (eigenaars) resp. f 8 000,- (pachters) en in Noord-Brabant f 1 600,- (eigenaars) resp. f 7 200,- (pachters).

Bevoordeling + schenking en het eigen vermogen vlak vóór de bedrijfs-overneming

In Gelderland en Noord-Brabant bleken de jonge boeren die een relatief hoog bedrag via bevoordeling en schenking ontvingen, gemiddeld genomen een lager eigen vermogen vlak vóór de bedrijfsoverneming te hebben dan hun collega's die minder bevoordeeld werden en/of minder geschonken kregen. In Friesland was het aantal boeren met bevoordeling en schenking te klein, zodat dit in deze provincie niet is onderzocht.

Bevoordeling + schenking en de aan te trekken middelen

Uit het onderzoek bleek ten slotte dat er een verband bestaat tussen de som van de bevoordelingen en de scheningen enerzijds en dat gedeelte van de vermogensbehoefte na de bedrijfsoverneming, dat - na aftrek van het eigen vermogen vóór de bedrijfsoverneming - gefinanciers moest worden anderzijds.

Dit betekent, dat de hoogte van bevoordelingen + scheningen afhankelijk is van het te financieren bedrag.

Het eigen vermogen vlak na de bedrijfsoverneming

In het eigen vermogen vlak na de bedrijfsoverneming is het bedrag van de tijdens de overneming verkregen bevoordelingen en schenkingen inbegrepen. Wel zijn de bedragen afgetrokken welke zijn besteed aan een eventuele inrichting van de woning ten tijde van de bedrijfsoverneming, aan notariskosten, etc. Van de pachters had het merendeel een eigen vermogen van minder dan f 40 000,-: in Friesland 81%, in Gelderland 73% en in Noord-Brabant 81%. Van de eigenaars lag in Friesland 60% beneden deze grens, tegen 16% in Gelderland en 33% in Noord-Brabant. De eigenaars in Friesland zaten dus met de grootste schuldenlast.

Uitgedrukt in procenten van het balanstotaal na de bedrijfsoverneming bedroeg het eigen vermogen van de eigenaars gemiddeld 28% (Friesland), 46% (Gelderland) en 36% (Noord-Brabant). Bij de pachters was dit 40% (Friesland), 58% (Gelderland) en 45% (Noord-Brabant).

Slotbeschouwing

Verreweg de meeste jonge bedrijfshoofden hebben, voordat zij zelfstandig werden, op het ouderlijk bedrijf meegewerkt. Uit het onderzoek is duidelijk naar voren gekomen, dat de beloning, die de meewerkende zoon voor zijn arbeid op het ouderlijk bedrijf ontving, in vele gevallen gering was. Van een beloning volgens c.a.o. of op het niveau van het c.a.o.-loon voor de landarbeiders bleek met name in Gelderland en Noord-Brabant slechts zeer sporadisch sprake te zijn. In Friesland kwam het vaker voor, dat de meewerkende zoons volgens c.a.o. werden beloond.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat het eigen vermogen van degenen, die op het punt stonden een landbouwbedrijf over te nemen, vaak erg gering was. Vlak vóór de bedrijfsoverneming had in Friesland 60% en in Gelderland 58% van de toekomstige boeren een eigen vermogen van minder dan f 25 000,-; in Noord-Brabant was dit zelfs 74%. In de laatste provincie had 39% vóór de bedrijfsoverneming niet meer dan f 10 000,- eigen vermogen (in Friesland 16% en in Gelderland 18%).

Voorals in Gelderland en Noord-Brabant werd de geringe beloning voor de arbeid op het ouderlijk bedrijf vaak geheel of gedeeltelijk gecompenseerd doordat de jonge boer bij de bedrijfsoverneming werd bevoordeeld en/of schenkingen ontving. Het betrof hier vaak vrij grote bedragen. Zoals reeds in het eerste deelrapport werd opgemerkt, is het aannemelijk, dat degenen die werden bevoordeeld en/of een bepaald bedrag geschenken kregen, hierop hebben gerekend. Toch bevat deze verwachting iets onzekers. Immers, vaak staat er niets op papier, met als gevolg dat het bedrag van de bevoordeling en de schenkingen van allerlei toevallige omstandigheden afhankelijk is. Dit neemt uiteraard niet weg, dat de bevoordeling en de schenkingen dikwijls een belangrijke (en noodzakelijke) verlichting van de financieringsmoeilijkheden bij de bedrijfsoverneming betekenen.

In het bovenstaande is er op gewezen, dat de beloning van de thuis meewerkende zoon veelal onvoldoende was en dat dit achteraf via bevoordeling en schenkingen geheel of gedeeltelijk werd recht getrokken.

Vele jonge boeren waren het met deze gang van zaken niet eens. Uit het onderzoek kwam namelijk duidelijk naar voren, dat verreweg de meeste jonge bedrijfshoofden - in Noord-Brabant in geringere mate dan in de beide andere provincies - het noodzakelijk of gewenst achtten, dat de thuis meewerkende zoons een loon ontvangen. In de meeste gevallen was men van oordeel, dat de thuis meewerkende zoon ongeveer het c.a.o.-loon voor de landarbeiders zou moeten ontvangen of zelfs meer. Er is dus een duidelijk verschil tussen de feitelijke situatie voor wat betreft de beloning en de door de zoons noodzakelijk of gewenst geachte situatie.

Wat hiervan de achtergrond was, is niet onderzocht. Het lijkt echter waarschijnlijk, dat vele ouderlijke bedrijven een te geringe produktie-omvang hadden om de arbeid van zowel de vader als de zoon rationeel aan te wenden met als gevolg, dat de geldopbrengsten te gering waren om een redelijke beloning van de meewerkende zoon mogelijk te maken. Meer dan eens werd tijdens de enquête door de jonge boeren opgemerkt, dat de bedrijfsuitkomsten het betalen van loon niet toelieten. De oorzaak zal wel zijn, dat de produktieomvang niet of onvoldoende werd aangepast aan het toegenomen arbeidsaanbod, wanneer een zoon thuis ging meewerken.

Tijdens de enquête is wel gebleken, dat meer dan eens de thuis meewerkende zoon niet werd beloond omdat dan sociale premies en loonbelasting betaald zouden moeten worden. Vermoedelijk speelde ook het voorkomen van deze opvatting een rol bij het uiteenlopen van de feitelijke situatie met betrekking tot het uitbetalen van loon en de noodzakelijk of gewenst geachte situatie. Hierbij kan worden opgemerkt, dat bij het niet uitbetalen van loon, de vader toch inkomstenbelasting zal moeten betalen. Bovendien zal voor de zoon in ieder geval een ziektekosten- en arbeidsongeschiktheidsverzekering moeten worden afgesloten. De economisch-sociale voorlichting van de boerenorganisaties adviseert om allerlei redenen, ook van sociale aard, tot een loondienstverhouding tussen de vader en de meewerkende zoon. Zelfs al zou dat wat meer kosten - maar bij een goede verzekering van de zoon die geen loon ontvangt maakt dat niet veel uit.

Opvallend is het verschil in loon voor de meewerkende zoon en de gedachten hierover, tussen Noord-Brabant en de beide andere provincies. In Noord-Brabant was het percentage meewerkende zoons dat een c.a.o.-loon werd uitbetaald het geringst. In deze provincie hebben ook relatief weinig zoons andere inkomsten gehad. De eigen-vermogenspositie vlak vóór de bedrijfsovername was in Noord-Brabant dan ook het slechtst. Vervolgens bleek, dat minder Brabantse jonge boeren het noodzakelijk of gewenst vonden, dat aan de thuis meewerkende zoon een loon wordt uitbetaald; ook ten aanzien van de hoogte van het eventuele uit te betalen loon stelden de Brabantse jonge boeren zich bescheidener op dan hun collega's in Friesland en Gelderland. Waarom de Brabantse situatie afwijkt van die in de beide andere provincies, is niet onderzocht.

Ten slotte nog een opmerking over het door de jonge bedrijfshoofden gevolgde onderwijs. Uit het onderzoek is naar voren gekomen, dat één-vijfde van de pas zelfstandig geworden bedrijfshoofden geen voortgezet dagonderwijs heeft gevolgd. Zonder de betekenis van het onderwijs te

overschatten mag toch wel gesteld worden, dat een redelijk opleidingsniveau van belang is om als boer te kunnen slagen. Dat één op de vijf jonge boeren na de lagere school geen voortgezet dagonderwijs heeft gevolgd, lijkt dan ook bedenkelijk. Indien men ervan uitgaat dat een beginnende jonge boer momenteel minstens middelbaar agrarisch dagonderwijs dient te hebben genoten, dan voldoet slechts 20% à 30% van de bij het onderzoek betrokken bedrijfshoofden aan deze norm. Zo gezien laat de opleiding van vele jonge boeren te wensen over.